

ZAVIČAJ

GRAČANIČKI GLASNIK
časopis za kulturnu historijuBroj 57
Godina XXIX
Maj, 2024.
[str. 227-244]

© Monos 2024

Izbjeglica i druge priče –
autobiografske skice

Smiljana Mamuzić

Redakcijska napomena:

U ovom tekstu jedne rođene Gračanke, posloženi su fragmenti njene autobiografije kojom osvjetljava svoju **životnu stazu od Gračanice, preko Sarajeva i Zagreba, pa do daleke**, za nas uvijek hladne Kanade i nazad. To su fine autobiografske lirske crtice ili jedan mali (možda nepotpun) mozaik sjećanja sa jedne tegobne životne staze, jedne od mnogih kojom su prošle na desetine i stotine hiljada žitelja Bosne.... To zapravo i nisu završene i zaokružene priče, već isprekidana sjećanja iscrtana nekim toplim, nježnim tonovima. To može biti i vrlina i mana teksta, zavisi s koje strane ga posmatramo. Na početku čitamo sjećanje na djetinjstvo i gimnazijsko doba, omiljene profesore, gračaničko korzo... Na kraju autorica opisuje svoju borbu za dostojanstvo, posao, pa i opstanak u hladnoj i dalekoj Kanadi... Između je jedna tipična izbjeglička priča prepuna, patnji stradanja i nostalgije, te potrage za izgubljenom srećom i stalni povratak zavičaju, rodnoj Gračanici i Bosni – fizički ili u mislima. Ovo je toplo štivo jednog uspješnog pedagoga koji je dugo radio sa djecom sa posebnim potrebama, radujući se njihovim uspjesima u kojim uvijek vidi ne samo svoj uspjeh, već i potvrdu svoje suštine. Ovo je i jedno podsjećanje na ratno Sarajevo, dane opsade, granatiranja, smrti. Tu je i dio priče o razdvojenim porodicama, njihovim rastancima i sastancima u bijelom svijetu. Iako priča nije hronološki strukturiranja, ona ipak predstavlja jedan zaokruženi životopis, isprepletan malim lirskim pasažima uklopljenim u ovo, u osnovi dokumentarističko štivo.

Editorial Note: Refugee and Other Stories–Autobiographical Sketches

In this text by a native of Gračanica, fragments of her autobiography are arranged to illuminate her life path from Gračanica, through Sarajevo and Zagreb, to the distant, always cold Canada and back. These are fine autobiographical lyrical sketches or a small (perhaps incomplete) mosaic of memories from a difficult life journey, one of many that tens and hundreds of thousands of Bosnian inhabitants have

experienced.... These are not actually finished and rounded stories, but interrupted memories depicted in warm, tender tones. This can be both a virtue and a flaw of the text, depending on which side we view it from. At the beginning, we read memories of childhood and high school years, favorite teachers, the promenade in Gračanica... At the end, the author describes her struggle for dignity, job, and even survival in cold and distant Canada... In between is a typical refugee story full of suffering, hardship, and nostalgia, as well as the search for lost happiness and the constant return to the homeland, native Gračanica and Bosnia—physically or in thoughts. This is a warm narrative of a successful educator who worked for a long time with children with special needs, rejoicing in their successes which she always sees not only as her own success but also as confirmation of her essence. This is also a reminder of wartime Sarajevo, days of siege, shelling, and death. There is also a part of the story about separated families, their farewells, and reunions in the wide world. Although the story is not chronologically structured, it still represents a rounded biography, intertwined with small lyrical passages integrated into this fundamentally documentary material.

UVODNA RIJEČ

Ovu malu kolekciju priča čine samo neki fragmenti i zapisi iz moje autobiografije, pretežno iz đačkog i izbjegličkog života. Više od milion ljudi iz Bosne su bili prisiljeni da napuste svoju domovinu zbog rata koji je izbio 1992. godine. Moja sudbina je jedna od hiljada sličnih sudbina, manje ili više tužnih i tragičnih. Tokom tog vremena shvatila sam da u životu ništa nije važnije od svoje porodice i prijatelja, od svoje zemlje, zavičajja. Posvećujem ovo kazivanje mojoj djeci i svoj drugoj djeci iz Sarajeva i Bosne, koja nisu bila u mogućnosti da prožive sretno djetinjstvo, zato što je izbio rat.

Takođe, ovo posvećujem i svima onima, koji su protiv svoje volje, postali izbjeglice i beskućnici.

***

Sablasni šum zimskog vjetra drugog kontinenta što ledi dušu ... i život bez smisla. Novogodišnja noć je. Nekada najsrećniji dan mog života sa porodicom, novogodišnja jelka, pucketanje vatre i krupne snježne pahuljice. Uskoro ce ponoć ...

Naslonjena na prozor osluškujem zamrznuto granje ogoljelog drveta koje, izloženo ledenom vjetru, bije po terasi. Negdje iz podsvijesti naviru trenuci sreće u očekivanju Nove godine i odjednom sa strepnjom odnekud sjećanje na stihove:

O gluhi časi kako ste daleko

Vi draga lica iščezla ste davno ...

Trgoh se.

Sjećanje je samo lijep san koji se dogodio, a moja stvarnost je praznina.

Ispisujem stvarnost.

I

GRAČANICA – ĐAČKI DANI

Djetinjstvo

Gračanica—mjesto mog rođenja: mala bosanska čaršija smještena između brda. Iznad moje kuće—Gaj po kojem sam bezbroj puta šetala sa svojim društvom i roditeljima. Sa zelenim lišćem Gaja i ljubičicama dolazila mi je prva radost proljeća. Ljeti bi se u osvit zore svojim predivnim pjevanjem oglašavali slavuji.

A cijelom čaršijom i njenim korzom, pored rječice u junu se širio opojni miris lipa. U ljetne i zimske večeri korzo je bilo mjesto okupljanja starih i mladih. Mjesto gdje sam se radovala sa ostalim gimnazijalcima, mjesto gdje su naša prijateljstva nastajala, učvršćivala se i održala se do danas.

Tu je i moja kuća i drveni prag. Dobro je da znam da on postoji. Prag na koji uvijek

Otac Nikola i mala Smiljana na Gaju iznad Gračanice

mogu da se vratim, prag na kojem me čeka dragi poznati osmijeh majke i oca.

Dok smo bezbrižni, nismo niti svjesni koliko je taj prag značajan. Ali kad jednom doživimo nešto strasno, što nismo prije mogli niti zamisliti, nešto što nas učini nesrećnim, nesigurnim, beznadnim, sjetimo se: naš prag nas uvijek čeka.

Gimnazija

Srednjoškolski dani svima ostaju u trajnom sjećanju, pa i mojoj generaciji. Kako smo svi bili djeca iz radničkih porodica, znali smo koju težinu nosi taj život. Zato smo gimnaziju svi prihvatili kao nešto najvažnije za našu budućnost. Za mene i moje društvo bio je to najsrećniji period mog života. Pored ostalog i zato što smo imali sjajne profesore. Svaki je bio priča za sebe i mi đaci smo veoma dobro znali koju njihovu slabu tačku možemo iskoristiti. Tako na primjer, oni koji su imali keca iz geografije koristili su senilnost starog profesora. Dok bi ih profa pitao za raniju ocjenu, uporno

su tvrdili da je to bila dvojka. Kad bi geograf sa nevjericom tvrdio da nije tako, učenik glumeći negativnog junaka dotrčao bi do katedre, oštreci olovku čakijicom. Vidjevši to, profesor bi svojim čudnim akcentom insistirao da se đak vrati na mjesto. I dok su mu se ruke tresle od straha, ocjena bi bila ispravljena.

Profesori hemičari su uvijek bili oduševljeni hemijskim formulama, pa su manje primjećivali nas učenike.

Profesor muzike bio je pravi boem, a njegova predavanja su bila izuzetno osvježenje, naročito za djevojke.

Profesor kojeg smo svi obožavali, bio je svakako profesor biologije. Najduhovitiji čovjek kojeg sam srela u životu, tako je slikovito govorio o svemu, a ako smo napravili neku grešku u odgovoru, kad je propitivao gradivo, on bi to tako briljantno, s visokom dozom humora, ispravio da smo to za cijeli život zapamtili. Kako smo uvijek sjedili po dvoje u klupi, uvijek je jedna od nas za njega bila "gazdarica", a

druga “komšinica”, naročito kod utvrđivanja ispredavanih lekcija. Tako, ako bi “gazdarica” nešto pogriješila, tu je bila “komšinica” da je ispravi i obratno. Svi smo sa uživanjem pratili predavanja iz biologije i na kraju godine nije bilo slabih ocjena iz tog predmeta.

Jos uvijek se sjećam kako smo crtali krilo pčele, posmatrajući ga pod mikroskopom. Profesor je pred kraj časa izašao, naravno do zvona, niko više nije ni zavirio u mikroskop. Kad smo kod kuće pokušali da se prisjetimo rasporeda traheja–ispalo je svašta. Svi su crteži u školi ličili na sve osim na krilo pčele, a kad je profa to vidio, i sa nevjericom došao do mene i mog crteža, razočarano je odjurio do table i nacrtao ono što je vidio komentarišući: “Razumiješ ti” (njegova uzrečica), “Kod Petrovičke plan grada, a ovdje je aleja uzdaha i kuća gospodina Petrovića.” Svi smo se od srca nasmijali i zaključili da smo ipak trebali propisno završiti svoj zadatak.

Ti gimnazijski dani, bili su i ostali dani moje generacije, dani najskrenijeg društva svih gimnazijalaca, a posebno smo bili srećni jer su nas profesori prihvatili kao odrasle osobe, sebi ravne. Na časovima smo bili profesori i đaci, a na odmorima kolege. To je za mene bilo presudno da se opredijelim za zvanje profesora, dakle, za prosvjetu.

Fakultet i posao

Izbor studija i odlazak na fakultet bio je među nama maturantima “period previranja ideja”. Danas bi htjeli upisati filozofiju, sutra biologiju, prekosutra astronomiju. Većina nas je upisala željeni fakultet i uspješno završila studije. Najradosniji smo bili za vrijeme praznika kada smo se sretali dolazeći iz raznih univerzitetskih centara u svoju Čaršiju, omiljeni rodni grad, trudeći se da oponašamo žargon i govor gradova iz kojih smo dolazili.

Roditelji - Nikola i Mileva

Po završetku Defektološkog fakulteta u Zagrebu i bez imalo poteškoća, dobila sam posao profesora za slušno oštećenu djecu, najprije u Subotici, a kasnije, po mojoj želji, u Sarajevu. Život je išao svojim tokom, a onda je jedna tužna vijest potresla čitavu našu malu čaršiju, posebno moje društvo iz đачkih dana. U saobraćajnom udesu, poginuo je moj drug Brano Malinka, kao dio naše nerazdvojne trojke. On, ja i moj budući vjenčani kum Nerko, vječito smo bili zajedno na korzu, često smo sami sebi, pokušavali onako sa filozofske strane objasniti naše shvatanje univerzuma. I onda–dogodi se nešto strašno, pokušas–ali ne možeš da razumiješ da je samo jedna sekunda bila dovoljna da uništi jedan život, naše bezbrižne snove, da odnese u nepovrat našeg prijatelja i mladost, vjeru u budućnost.

Smrt je presjekla ambicije, grubo nas spustila iz snova u stvarnost.

Nisam tada mogla ni pomisliti da će samo desetak godina kasnije, na ulicama Sarajeva, od snajpera i granata sa okolnih brda ginuti ili ostajati osakaćeno po nekoliko desetina nedužnih ljudi i da će smrt postati svakodnevna stvarnost.

II

KAD UČENIK USPIJE, TO JE NAJVEĆA NAGRADA ZA NASTAVNIKA

Moji učenici

Svako odjeljenje u kojem sam nekada predavala imalo je po nekoliko učenika koji su bili po nečemu posebni i koji su mi zauvijek ostali u sjećanju. Sve su to bila djeca koja su me znala razveseliti na samo njima svojstven način. Duboko u podsvijesti nižu se draga imena: Ibro, Amela, Danica, Anita, Miko, Tanja, Selvedina, Enes. Ta strašno oštećena djeca su me znala pravo oduševiti – s jedne strane svojom inteligencijom, a sa druge, svojim konkretnim shvatanjem stvarnosti.

Još i sad se sjećam jedne pripreme vježbe za brzu evakuaciju iz zgrade škole u slučaju zemljotresa. Na znak zvona, svi smo trebali istrčati napolje, a nakon pet, šest minuta, videći da se ništa ne dogada, jedan učenik me zapitao: “U koliko će sati biti zemljotres?”

Uzalud sam mu pokušavala objasniti da je to sve samo trebalo zamisliti, ali njemu je bilo nemoguće zamisliti nešto čega nema.

Ibro mi je ostao u sjećanju, kao najsvjetlija tačka zbog natprosječne inteligencije i ozbiljnosti. Nikad neću zaboraviti njegovo lice puno pjegica. Oliver je progovorio prvu rečenicu sa dvanaest godina. Željko je bio poznat po izgužvanim (što bih ja rekla izvakanim) košuljama u kojima je dolazio u školu. Amela po svojim tajnama koje

mi je uvijek šaputala. Dok je bila u prvom osnovne, kad god bi trebalo nešto obojiti, pitala me koju boju da uzme. Ja bih joj na primjer predložila zelenu, ona bi potvrdno klimnula glavom i uzela, recimo, žutu. To se ponavljalo danima, a uvijek me je zvala i tražila savjet, ja sam ga uporno davala, a ona je opet radila onako kako je htjela. U 1992. godini oni su bili u šestom razredu i tad smo se već sasvim dobro poznavali. Za tih proteklih 5 godina sasvim smo se zbližili i skromno slavili njihove rođendane u školi. Zajednički cilj bio nam je da završe školu i postanu uspješni poslovni ljudi.

Stalno smo pričali o tome kako ćemo otići na matursko putovanje u Rim, Firencu, Veneciju. A onda .....

Veoma sam se obradovala kada su me moji učenici Amela, Enes, Željko, Nermin i Igor 2016. godine pozvali u Sarajevo na proslavu 70 godina postojanja škole za slušno oštećenu djecu. Susret je bio veoma emotivan, ponovo doći u školu, susresti se sa svojim đacima i kolegama, obići učionice. Pravo je zadovoljstvo bilo vidjeti svoje bivše učenike, već odrasle, formirane, zaposlene, porodične ljude. Proslavu smo nastavili uveče u Hotelu “Holiday Inn”, gdje smo se svi zajedno veselili. I plesali do iza ponoći.

Nama, profesorima je uspjeh naših učenika, ustvari i najveća nagrada.

Moju učenik Oliver

Kao profesor za slušno oštećenu djecu, počela sam raditi u srednjoj školi u Subotici. Škola je imala internat i u njoj sam upoznala Olivera. Imao je 6 godina. Sjećam se da je bio u predškolskom odjeljenju i na svakom nastavničkom vijeću glavna tema. Svi su pričali o Oliveru – da niko ne može sa njim postići ništa, ni na govornom, niti na kognitivnom planu. Sjećam se, kad bi mu dolazila iz Bosne u posjetu, ostala je samo par sati i nije ga htjela povesti kući čak ni za praznike. Pri rastanku, on bi plakao za

njom, štipao se, bacao stvari oko sebe. Naziv doktora psihologa je bio – laka mentalna retardacija.

U Sarajevo sam preselila 1985. godine jer nisam voljela školu sa internatom. Zaposlenje sam dobila u zavodu “Nemanja Vlatković”, za tadašnje prilike veoma modernoj školi. Pored redovnih predmeta, uvedena je čak i ritmika i muzičko. Koristeći pokrete, vibracije i razne zvukove inicirali smo slušno oštećene da počnu izgovarati glasove, riječi, a kasnije i kompletne rečenice.

Naš posao surdopedagoga je bio izuzetno težak. Počinjali smo od pokreta, glasa, da bi naši đaci kasnije postigli sposobnost da prate nastavni program kao i svaka druga djeca u redovnoj školi.

U Sarajevo sam najprije radila u srednjoj školi, a onda sam dobila prvi razred osnovne škole. Tek kada sam, kasnije u Kanadi radila praksu u školi za gluvu djecu, shvatila sam koliko je moj posao u Sarajevo bio izuzetno težak. U Kanadi sam imala 4 učenika i 2 asistenta. U Sarajevu sam u prvom razredu osnovne škole imala 12 učenika, bez asistenta. Svi su bili različitog intelektualnog statusa, različitih slušnih oštećenja – od lagane naglušnosti do totalne gluhoće. Svoj posao i učenike sam obožavala i uživala puno poštovanja njihovih roditelja. Još uvijek sam u kontaktu sa svojim učenicima koji su odavno već postali divni ozbiljni ljudi, zaposlili se, napravili kuće, stekli porodice. To je moja životna nagrada.

I onda, jednog dana direktorica mi je saopštila da mi dovodi jednog divnog učenika, koji bi trebalo da bude u trećem razredu, ali ne zna ništa, ne priča, pa ćemo ga na kraju godine opet zadržati u mom prvom razredu, pa sljedeće godine isto tako dok nekako ne dođe do trećeg razreda. Pitala sam: Ko je učenik? Rekla je: Pa znate ga iz Subotice, Oliver. Uzalud sam molila

direktoricu da Olivera ne dovodi u ovaj moj razred. Presudila je: Mora tako biti.

Tako Oliver sa 11 godina ostade u mom prvom razredu, nije pokazivao nikakve gestove (čto je čudno bilo za gluvo dijete), bez ijednog glasa ili riječi. Inače, u našoj praksi počinjemo raditi na govoru sa djetom od dvije godine, tako da imaju kakav takav govor u prvom razredu.

Svakog petka su roditelji dolazili iz svojih sela ili gradova iz okoline Sarajeva i vodili djecu kućama, jer su preko sedmice ta djeca bila smještena privatno u porodicama. Došla je i Oliverova mama, prvi put. Pošto smo se poznavale još iz Subotice, prišla sam joj i rekla da će morati dolaziti barem svakih 20 dana i odvoditi dijete kući. Rekla je da ne može, a ja sam insistirala jer je sad živjela blizu Sarajeva. Zaprijetila sam joj da ćemo, ako ne bude dolazila, morati Olivera ispisati iz škole. To sam, ustvari, izmislila... Ona je i taj dan ipak našla izgovor i nije ga odvela kući. Po njenom odlasku, Oliver je imao napad svojih reakcija, štipao se po obrazima, plakao, vrištao, tukao se cipelom po glavi. Prišla sam mu, gledao je kroz mene, pokušavala gestovima objasniti da će ovdje spavati 20 dana i da će mama doći. Nekako se smirio. I njegova je mama došla poslije 3 sedmice i odvela ga kući. To je bio prvi pomak. Počela je redovno dolaziti i voditi ga kući. Oliver je bio srećniji.

Pošto nisam imala asistenta, počela sam ostajati sa Oliverom svaki dan poslije nastave po 20 minuta. Uzalud sam koristila gestove, igračke, mikrofona (on je imao slušalice), pokušavala dobiti makar jedan glas i nista... I tako 6 mjeseci. A onda, jednog dana, dok smo sjedili jedno preko puta drugoga, primijetila sam da me prvi puta gleda normalno, a ne prozirno, kroz mene kao do tada. Ja počnem izgovarati glas “P”, ponavljajući “P, P, P”, zatim uzmem njegovu ruku i sapućem – da osjeti nešto. I on odjednom progovori “P, P”. Ja onda uzbuđeno nastavim “PA, PA, PA”, pa opet uz-

mem njegovu ruku i on ponovi. Potom, sva sretna pokazem gestom i ponovim: PA PA, kao kad odlazimo i mahnem rukom, a on ponovi. Ja to napišem na tabli, i on napiše.

Toga dana bila sam presretna. U nastavku, svaki dan je bio sve bolji. Oliver je dobijao nove glasove, odmah smo ih zapisivali i formirali riječi, mama ... tata ... itd.

Oliver je sa 11 godina progovorio. Malo nerazumljivo, ali ipak je pričao. Fantastično je crtao i bojio temperama. Kad bih nacrtala drvo na tabli, on bi prišao i nacrtao stotine listova. Za matematiku mu nije trebala pomoć, bio je najbolji. Svaku moju lekciju iz drugih predmeta bi jako uredno prepisao, kopirajući upitnike, uzvičnike, zareze, velika slova, nove redove itd. U njegovim mislima to je bilo prekopirano bez greske.

Ja sam u tom razredu i Oliveru bila razrednik. U petom razredu je Oliver kao i cijeli razred dobio i druge predmetne profesore. Profesorica geografije ga nije razumjela uopšte, i dala mu je najlošiju ocjenu, jedinicu. Pobunila sam se i rekla joj: On zna, ako ga ne razumiješ, daj mu šansu da napiše to što ga pitaš. Kad mu je postavila pitanje, ispisao je cijeli tekst bez greske.

Tako je Oliver postao moj najbolji učenik. Na kraju sam znala: Oliver je bio gluhi i imao je autizam koji smo zajedno pobijedili. To je bio moj veliki profesionalni uspjeh.

Oliveru sam bila razrednik od prvog do šestog razreda. U septembru 1991., njegov tata je došao po njega da ga vodi u Njemačku.

Molila sam ga: Nemojte ga odvesti, on mi je najbolji đak. Otišao je. Nisam ni sanjala da će početi rat 1992. Od tada niko nikada nije saznao šta se dešavalo sa njim i gdje je on.

Moj učenik Doug (Dag)

Imala sam i jedan manji uspjeh sa gluhim dječakom u Kanadi. Zašto kažem manji

– jer sa gluhom djecom smo u Sarajevu počinjali govorne vježbe od druge godine. Kad sam dobila licencu profesora u Kanadi, morala sam odraditi praksu u jednoj redovnoj školi. Tu sam primijetila jednog gluhog dječaka iz osmog razreda koji nije uopšte pričao. Imao je 15 godina i zvao se Doug. U toj dobi govorni aparat je totalno razvijen i skoro je nemoguće naučiti takvu osobu da govori. Pričala sam sa njegovom majkom. Dozvolila mi je da sa njim radim govorne vježbe i – za divno čudo, on je progovorio. Njegove prve riječi su bile “Hello Pat”. Pat – Patrisha mu je bila razrednica. Onda me je zamolio da nauči izgovoriti ime svoga psa “Lucky” (Laki – srećni).

Prošlo je 15 godina i dobijem telefonski poziv preko operatora za slušno oštećene osobe. Pitaju me da li poznajem Doug. Odgovorim da znam samo jednog sa tim imenom koji mi je bio učenik u osmom razredu, davno. A onda operator kao posrednik kaže: “Ja sam Doug, jesi li ti teacher Smiljana?” Da, kazem ja, a on uzbuđeno: “O tako sam srećan, ne mogu da vjerujem da sam te našao. Želim da ti se neizmjereno zahvalim sto si me naučila da pričam. Svi moji drugovi su mi čestitali na tome. Rekla sam mu da sam i ja sam takođe sretna što je uspio... Bila sam stvarno oduševljena, pa sam ga priupitala kako me je pronašao? Rekao je: “U mojim knjigama našao sam notes, poklon od tebe, tvoje ime i broj telefona i odlučio da te nazovem i zahvalim. Zahvalila sam mu se što me je toga dana učinio srećnom i rekla da sam veoma ponosna na njega i njegov uspjeh.

III

VRIJEME RATA I IZBJEGLIŠTVA

Barikade

Marta 1992. naoružani, maskirani tipovi su napravili barikade i blokirali grad. Nisam mogla da odem do škole. Mislila sam

da se tako nešto ne može dogoditi u stvarnosti, u dvadesetom stoljeću. To smo prije vidali samo u filmovima. Popodne su se tenzije smirile. Sutradan sve je bilo “kao prije”. Trećeg aprila, 1992., u petak, kolege na poslu su pričale o “mirnom vikendu” na koji odlaze. Direktor je naše učenike poslao kućama u njihova sela, iako to nije bio uobičajen datum za njihov odlazak.

Osvanuo je 5. april 1992. – nedelja. U gradu su ponovo barikade. Saobraćaj ne funkcioniše i maskirana lica su ponovo na prilazima gradu. Tramvaj je proradio oko devet sati, pa sam otišla u školu po raspored za dežurstvo. Kolegica koja me je trebala zamjeniti nije došla, a ja nisam znala da je ona već bila istočno od budućeg pakla. Mислеći da će se tenzije smiriti kao u martu, popodne su Sarajlije, sa istočnog i zapadnog dijela grada krenule prema centru da mirnim demonstracijama “skinu” barikade.

Iznenada se začula pucnjava snajperista. Nastalo je komešanje, panika i ... dogodila se smrt. Pogođena snajperskim hicem, ne vjerujući u ono što se događa, studentkinja Suada izgovorila je svoje posljednje riječi: “Ljudi, pa ovo je ... Sarajevo ...”

Građani su se razbježali u neobjašnjivom strahu i nerazumijevanju onoga što se oko njih događa.

U ponedjeljak su me roditelji nazvali pitajući da li je otvoren put da dovedu djecu u školu. Dolazak je bio nemoguć.

Rat

Tako je počeo rat. Mjesecima prije, pričalo se o silnim tenkovima na planinama oko grada, o mogućoj blokadi, snajperima, bombardovanju, ali to je za nas koji smo živjeli u tom gradu bilo apsolutno nezamislivo. Kozmopolitski grad je imao svoju dušu, svoju čaršiju, muziku, kulturu... Nikada mnogim ljudima koji normalno rasuđuju neće biti jasno kako je uopšte tim primitivcima palo na pamet da učine taj

užasni, najbezumniji urbičid. Cilj je bio jasan – sa okolnih brda hiljadama granata svakodnevno uništavati grad, razoriti ga do temelja, presjeći mu komunikacije, vodu, struju, hranu, ubijati ljude u stanicama, ubijati djecu dok beru trešnju na drvetu, gađati snajperima građane na ulici, razdvojiti familije. Niko mi ne može reci da je uzrok rata bio u različitosti religija, jer meta je bio svako ko je ostao u gradu bez obzira na vjeru kojoj je pripadao.

Granatiranje se nastavilo iz dana u dan. Najprije je uništen kompletan gradski saobraćaj što je primoralo građane na pješčenje kilometrima i svakodnevno izlaganje smrtnoj opasnosti. U gradu je nastala panika. Putevi su se jedan po jedan zatvarali. Ljudi su bježali iz grada. Nekoliko puta smo bili pozivani na posao u školu. Mnogim radnim kolegama zameo se trag u smjeru istoka. Đaka nije bilo u školi, prozori su bili polomljeni, a skupa oprema i aparati nestali. Jedna prijateljica mi je u povratku iz škole prišapnula: “Izvedi djecu iz ovog paklenog grada.”

Tako je pala odluka da ih izvedem, ostavim na sigurnom mjestu negdje u Evropi i vratim se nazad. Do jedanaest sati ujutro nije se znalo da li će voz ili autobus krenuti u bilo kojem pravcu. Snajperisti su pucali sa željezničke i autobuske stanice, a mi smo mislili da to nije istina. Kasnije se pokazalo da je posao snajperista bio veoma dobro plaćen posao.

Konačno saznajemo da će voz biti postavljen. Uzimamo samo najnužnije stvari, jer ja ću ići kod sestara, one će djeci kupiti sve što im bude trebalo, a ja se i onako vraćam. Jedva smo došli do taksija. Onih par stotina maraka što smo imali u kući podijelili smo suprugu i ja po pola, meni za put, njemu za ostanak.

Odlazak i izbjeglištvo

Kada se dogodio Vukovar, i hiljade ljudi sa plastičnim kesicama u ruci krenulo iz svo-

jih kuća na put za nigdje, govorila sam sebi “Samo da mi se to ne dogodi.”

Sada sam ja doživljavala isto. Na željezničkoj stanici hiljade ljudi. Voz dolazi, prepun. Jedva ulazimo Azra i ja sa djecom. Dan je topao, sunčan, proljeće je. I danas moja djeca kažu da kad sanjaju Sarajevo, sanjaju sunce.

Taj voz je moj suprug, kad smo se kasnije sreli zvao Sajgon. Nekada smo takve scene gledali na televiziji i filmu. Nije se ticalo nas. Instinktivno sam tražila ključ od kuće. Nije ga bilo. U srcu se pojavila zebnja i neobjašnjiv strah. U 12.03 voz je krenuo. Hiljade podignutih ruku mahalo je možda za srećan put ... ili odlazak u nepoznato. Mnogi se nikad više nisu sreli.

Nakon par sati vožnje, presjeli smo u autobus. Rezervisala sam mjesto za sutradan – za moju prijateljicu i njenog sina. Kad sam je nazvala da joj to saopštim, samo mi je u par kratkih rečenica rekla: “Most koji si prešla je blokiran, a voz kojim si otišla je posljednji. Za nas koji smo ostali u ovom gradu izgleda nema nade.”

Strašno, neprihvatljivo saznanje – povratak je nemoguć. Moram ostati sa djecom u drugoj zemlji, bez posla, stana, odvojena od muža, roditelja, prijatelja. Mislila sam, vratit ću se sutra, prekosutra, za pet dana. Ali situacija se svakim danom sve više komplikovala. Meni je, nažalost, samo ostalo da kroz sljedećih dvije i po godine zamišljam dan povratka kući. Prekinute su telefonske veze, izgubljena svaka mogućnost komunikacije.

U snovima su se vraćali tenkovi, granate, posljednji voz očajnika koji putuju u nepoznato, neopisiv strah za najbliže koji su ostali. Počeo je pravi život bez smisla i lutanja po dijelovima Evrope, od sestara do prijatelja. Gostoprimstvo ljudi koji su nas primali i pomagali ne može nikad biti zaboravljeno.

Jedno vrijeme smo proveli u vikendici. U dvorištu je bio toliki pijesak da sam po-

nekad imala osjećaj da se nalazim u puštini. U jednoj sobici prepunoj buba koje su noću padale po nama sa drvenog plafona, sa vanjskim wc-om u koji iza osam sati nismo smjeli ući, bez vode, sa starom pumpom u dvorištu, često smo jeli supu sa zrcima pijeska.

Nadajući se mogućnosti povratka u Sarajevo, ako budem bliže Bosni, bila je, nažalost, samo moja apsurdna ideja. Život je toliko postajao besmisleniji, jer sam bila samo 500 km od kuće, a nikakve komunikacije, niti mogućnosti za povratak nije bilo.

Prijateljice noći

Jedina odbojnost prema povratku koja se u meni vremenom pojavljivala bila je istina o totalnom padu morala u gradu, crnoj berzi, prostituciji, što je vjerovatno uvijek stvarni odraz ratnih zbivanja.

Neki od uplakanih muževa su se gođinu ili dvije borili sami sa samoćom, tugom za onima koji su otišli, za djecom, s glađu, neimaštinom, nestašicom vode, hladnoćom. Vremenom ljudi su se pomirili sa nenormalnim uslovima života, i ne razmišljajući o posljedicama, predali su se masovnom slatkom životu. Djevojčice su prodavale sebe na ulici stranim vojnicima za čokoladu, a iskusnije neudate cure koje u doba mira nisu uspjele doći do pristojnog mladića dočekale su vrijeme rata kao izvor zadovoljstva. Bile su spremne da za zajednički izlazak u grad, cigaretu, ili paket koje su zabrinute supruge povremeno uspjele poslati, pruže “rame za plakanje” usamljenim muževima, koji su zajedno sa svojim izabranicama postali lovci, tjerani nagonom.

Pošto je grad mjesecima bio u totalnom mraku, prijateljice noći su imale dovoljno vremena za “kućnu njegu” tuđih muževa i usput su bile fine mirne djevojke koje su cijeli rat provele ne izlazeći iz kuće.

U toj svojoj obostranoj sebičnosti zaboravljale su na riječi kojima su nas roditelji učili: “Nikada ne učini druge nesrećnim, radi svoje sreće, jer i ti nećeš dugo biti srećan.”

Koliko se samo dječjih suza, krupnih kao kapi ljetnje kiše, kotrljalo niz blijeda uplakana lica, jer je za djecu najteže bilo saznanje istine i razočarenje u stvoreni idol – tatu. Poneki tata se ipak vratio onima kojima pripada, koji ga iskreno vole i koji ga trebaju.

Razljučene ostavljene i prepuštene sebi u jeku rata tješiteljice su odlazile u vaš stan i po posljednji put odnosile ono malo bijede i uspomena što vam je bilo preostalo, dok ste godinama u izbjeglištvu sanjali dan povratka u voljeni grad.

Ono sto je najbitnije je da trenutne strasti ipak nisu mogle ugasiti svjetlo braka i očinsku ljubav, doživljenu prije dvadesetak godina.

Patnja

Kako je vrijeme prolazilo bilo je sve teže. Kad bismo sjeli da jedemo, zalogaji su zastajali u grlu, a misao koja je vječito proganjala bila je upućena najbližima. Uvijek smo se pitali, da li su oni danas ponovo gladni?

Suprug mi je s blagim osmjehom dolazio u snovima, pružali smo ruke jedno drugom... A onda je dolazilo buđenje i jedno ništa. Zato više nisam željela da se probudim. Svako buđenje pratila je teška mora, stvarnost, mučenje. Sati su bili dugi kao godine. Postala sam stranac i izbjeglica u dijelovima moje bivše zemlje.

Život je bio negdje izvan mene, a ja sam se osjećala kao da sam pod staklenim zvonom. Što god sam pokušala da učinim – da se vratim ili da njega izvučem iz opsjednutog grada, bilo je neizvodljivo. Hiljadu puta sam proklinjala dan i voz koji me je odveo u ništa. Nažalost, od izlaska pa kroz

sljedeće dvije i po godine mogla sam samo zamišljati dan povratka.

Nekada mjesecima nisam znala ni za koga. Nisam znala da li su moji najbliži živi ili ne. Noći i noći provodila sam slušajući program Radio Sarajeva. Nekada su čitali imena poginulih toga dana. Boga u kojeg nisam vjerovala molila sam da ne bude niti jedno ime koje znam.

Patnja je trajna.

Pisma

Konačno, nakon pet mjeseci slanja pisama bez odgovora preko bog zna koliko načina, stiglo mi je preko UNHCR-a prvo pismo od njega. Radost moja i dječija i suze. Pismo smo pročitali najmanje deset puta. Muž je pisao o njegovim uzaludnim pokušajima tokom prošlih mjeseci da sazna gdje smo i o njegovom strahu za našu sudbinu. Svoju nije pominjao.

To pismo kao i ona koja su slijedila imala su nevjerovatan ali istinit sadržaj: “Granatirajnje je svakodnevno i već ima na stotine poginulih Sarajlija. Glad je nezamisliva. Bukvalno jedemo travu. Za mjesec dana dobio sam pola kilograma brašna i dva decilitra ulja. Šećer nisam jeo šest mjeseci jer jedan kilogram košta oko 60 DM. Meho ima tri paradajza u bašti, pa me zove, ali ja ne smijem ići zbog snajperista. On je stvarno pravi drug. Auto nam je pogođeno granatom. Ono što je ostalo od njega prodao sam za jedne pantalone i četiri konzerve sardina. Nemoj se ljutiti. Moram sam to učiniti; Noćas je cijela naša zgrada ostala bez prozora; Na naš parking je palo 256 granata; Da je samo po jedna pala, nas više ne bi bilo. Nikome nije jasno kako smo preživjeli.”

Kad smo saznali gdje se ko nalazi, pisma su češće dolazila. Pisali smo svakih deset dana, jer se nikad nije znalo da li je to pismo posljednje. Njegovi su odgovori bili tužni: “Plakao sam kad sam dobio onih 50 DM i crtež od djece (čizme na poklon).

Zar sam spao na to da me djeca izdržavaju? U stanu bez grijanja i prozora je -17 C. Ne pamtim da je januar ikad bio hladniji. Naš papagaj Miki je umro od zime, a znaš da mi je bio jedini prijatelj. Grijao sam ga dekom, hranio prezlom i travom, ali ništa nije pomoglo. Jedan geler izrešetao onaj naš omiljeni goblen koji si dugo vezla. Nakon šest mjeseci, došla je struja i voda. Okupao sam se i oprao posteljinu, da mi se glava ne prlja na jastuku. Danas sam sjedio i plakao ispred ormara i gledao gelerima poderane tvoje haljine. Čestitam ti godišnjicu braka – nekad naš najsrećniji dan. Sad tužan za mene. Pozdravi dječicu. Šaljem ti nešto novaca, pa ako možeš, kupi si cvijet od mene. Prvi put sam ti nakon godinu dana čuo glas. Nisam od sreće mogao da spavam.”

Pisma su putovala mjesecima i tek nakon četiri do pet mjeseci sam dobijala odgovore na pitanja iz već davno poslanih pisama. Zajedno smo saznavali za UNHCR, novinare i to dopisivanje je bilo kao sa druge strane svijeta. Kažem sa druge strane svijeta, iako nas je dijelilo samo nekoliko sati putovanja, jer presijecanje telefonskih veza i puteva napravilo je nepremostiv ponor između nas.

Jednostavno bili smo osuđeni da zamisljamo, ja njegov život u nemogućim uslovima, a on nas život u normalnim uslovima gdje nema granata, gladi, bijede, hladnoće. Pisma su završavala obostranom iskrenom nadom i vjerom da ćemo ponovo biti zajedno.

Dječja soba

U večerima samoće nas troje smo često prepričavali događaje koji su tada za nas dobijali izuzetnu važnost. Posebno mjesto u tim pričama imala je dječija soba i na brzinu ostavljene igračke u njoj.

Taj proces odvajanja od njihove sobe i igračkaka, za moju djecu bio je nešto najteže. Pitali su se da li će barbike, slonići, panda, karirani konj i lego kockice biti

rasute u paramparčad od granata ili će ih neko uzeti sebi. Načešće su zamišljali da će se ipak vratiti u svoju sobu i zateći svoje igračke onako kako su ih ostavili.

Sonja i Davor su jednom oduševljeno pričali o tome kako su zajedno sa Majom i Denisom iscrtali cijeli zid dječije sobe voštanim bojama, dok smo mi pili kafu sa komšijama. Kad smo ušli u sobu, pali smo u nesvijest od prizora koji vidimo, a djeca su razdragano skakala i pokazivala crteže: “Vidi moju kuci”, “Vidi mog Snješka” “Ovo sam ja nacrtao”. Na kraju smo se i mi počeli smijati. Kasnije smo morali to famozno umjetničko djelo oblijepiti fototapetom.

Dječija soba je često spominjana kao mjesto za razonodu, druženje, rođendane i skakanje po krevetima. Soba je uvijek bila puna njihovih drugova i drugarica. Branko, Srđan, Selma, Mirko, Mario, Maja, Belma, bili su skoro svakodnevni inventar.

Jednom sam slučajno našla igračku majmunčića sa flašicom mlijeka u ruci. Htjela sam da obradujem djecu i donijela im ga. Ali umjesto sreće, moj sin se rasplakao i rekao mi: “I ja sam imao istog takvog majmuna”.

Tad sam shvatila koliko je njima bilo teško jer je njihovo srećno djetinjstvo odjednom bilo prekinuto.

Morali smo odrasti prije vremena.

Rodendani

Rođendani su bili posebno veselje. Po desetoro djece bi došlo sa čokoladama, knjigama, foto-albumima. Čekala se svečana torta sa svjećicama i slikanje, a onda je nastajalo ispijanje Coca-cole do besvijesti (jer je, inače, bila poskupa).

Moja djeca su stalno prepričavala te rođendane. Naročito im je ostao u stjecanju Srđanov rođendan.

Svi roditelji su svojoj djeci pokupovali stotinu knjiga obavezne školske lektire “Lastavica” za osnovnu školu. Pred početak rata, svi smo poprilično osiromašili,

pa je odlazak na nečiji rođendan bio veliki izdadak. Onda su roditelji pregledali knjige iz školske lektire, one pročitane upakovali “srećniku” koji je slavio rođendan. Uz to je dobio možda još jednu čokoladu.

Tako su moja djeca sa famoznim poklonima pošla na Srđanov rođendan. Toga dana Srđan je dobio četiri iste knjige i na rođendanu svečano izjavio: “Od sada, pa nadalje i ubuduće, ko god mi donese knjigu za rođendan, neka odmah izlazi iz moje kuće i nikad više ne dođe.”

Razdvojenost

Nada u susret sa najbližim sve se više gasila. I dok su jedni ostali zarobljeni u gradu kao u kavezu, opkoljenom tenkovima i topovima, koji su danonoćno bombardovali grad, mi drugi smo na silu morali ostati vani.

Kao da je neko presjekao zrak na dva dijela, jer ni on više nije bio isti. Ja sam udisala zrak patnje za onima od kojih sam nasilno odvojena. A oni tamo su udisali zrak zatvorenog klaustrofobičnog prostora iz kojeg ne mogu izaći. Ono sto je bilo zajedničko je da je i nas vani i njih tamo taj zrak postepeno ali sigurno gušio.

Tonula sam i dizala se – ali jedno je bilo izvjesno. Ponor je bio sve veći i iz njega sam imala sve manje šansi za izlazak.

Da li uopšte možete zamisliti šta znači postati izbjeglica za par sati. Postati nevažna osoba bez svoje kuće, posla, prijatelja, osoba bez imena, nade, postati jednostavno zrnce pijeska u beskrajnom univerzumu. Nikada neću zaboraviti taj osjećaj.

Sva svjetla i sjaj velegrada koja su me prije oduševljavala, postala su beznačajna. Svi pokušaji ljudi oko vas da vas osvijeste i utješe nisu pomagali. U očima je nestao sjaj, one su dobile izraz tuge koji se nikad više nije izbrisao.

Po prvi put sam bila stvarno u situaciji da shvatim apsurd rata i besmisao življe-

nja, a bila sam prisiljena da živim zbog djece koja su sa mnom.

Jednostavno zamislite da ste krenuli u šetnju i onda odjednom dogodi se užasna katastrofa. Između vaše kuće i vas nastane ponor koji ničim ne možete savladati. Gledate u svoju kuću i vidite ruke vaših bližnjih, pružene prema vama, pružate svoje ruke da ih barem dotaknete, ali ... sve je uzalud.

Njegov dolazak

Prošle su dvije i po godine od našeg odlaska. Grad je privremeno deblokiran. On će možda uskoro doći, ponadala sam se... I konačno, jedne junske večeri 1994. javio mi da je na granici. Nisam smjela da se radujem i djeci nisam rekla za tatin dolazak, jer sam znala koliko je put opasan.

Ujutro sam došla na autobusku stanicu i autobus je stajao prazan. Nemoguće da nije došao. Ušla sam u zgradu stanice i tražila ga pogledom svuda. Pisao mi je da je ostario, posijedio, smršao 30 kilograma. I ja sam u to vrijeme ličila na osušenu granu. Plašila sam se da se nećemo prepoznati.

Nije ga bilo. Noge su klonule. Polako sam se popela stepenicama i tražila ga pogledom od patika prema gore. Jer, ono u šta sam bila sigurna – on će imati patike i farmerice na sebi. Na kraju, stvarno, ugledah poderane patike, farmerice, jaknu i posvijelo lice mršavog, sijedog, starog čovjeka i poznat, ali tužan osmijeh. Držao je moj broj telefona i telefonsku slušalicu, pogledao me je, nastavio da okreće broj, a onda se trgnuo i shvatio da sam to ja. Posmjeh-nuli smo se jedno drugome. Pogled je bio onaj isti, prisan, prijateljski. Konačno, ponovo zajedno.

Kod kuće smo upravo pili kaficu po dobrom starom običaju kao nekada, zajedno. Sonja je došla iz škole, utrčala u kuću, a onda zapanjeno zastala i rekla “Ko je to”. Kad je upitao: “Sonjice, jesi li to ti?” prepoznala je tatin glas: “Tata”. Onda, i Davor

došao. Soba je bila puna zagrljaja i suza. On nije mogao vjerovati da su to ona dječica koju je ispratio. A djeca su ga gledala i iz njegovog sivog, oronulog, mršavog izgleda razumjela patnju koju je prošao u ukletom gradu.

Da nam je neko nekada predskazivao ovakvu sudbinu, odlazak, godine razdvojenosti, tuge, nesreće i patnje, ponovni susret, rekli bismo da je apsolutno nemoguće da se to nama dogodi.

Ovaj rat, ma koliko bio okrutan, pomogao je samo u jednome – da shvatimo da sve materijalno nema vrijednosti i da je u životu važna samo porodica. Rat je, nažalost, i dalje trajao. Mogli smo da biramo: vratiti se u razrušen, opustošen grad i izložiti djecu granatama, snajperima, izabrati glad, strah, bijedu i samoću ili – otići. Izbor ja pao na ovo drugo. Naši roditelji su ostali tamo. Nismo se ni pozdravili. Plakali smo neutješno. U odluci je bila i iskra nade u povratak. Ali sada znam da je ta nada bila lažna. Morala sam zaboraviti vraćanje u zemlju koju volim, svoje đake, prijatelje, kuću i svoj predašnji život.

Da li se može živjeti bez života?

Sada sam u drugoj zemlji, na drugom kontinentu. Interesantno je da vas više ništa ne privlači. Kad pomislite na svoju čaršiju i zavičaj, bez obzira koliko vam je godina, opet postajete malo dijete, zamišljate mamine kolače, tatine fazone i smisao za humor, baštu, stari zidni sat koji svira, ćilim, novogodišnje veče, snijeg, sankanje, brda, zamišljate svoj prag.

Kućni prag

Rat je stao. U snovima se pojavljivao rodni grad, roditeljska kuća i dvoje starih koji čekaju da se vratim i ne mogu prihvatiti neminovnost mog ostajanja ovdje. Krenula sam na put. Put avionom me nije radovao. Tek u autobusu kad su se ukazale prve bosanske planine, zelenilo drveća, behar, potoci, probudio se onaj davno zaboravljeni

osjećaj tihe radosti. Uskoro ću ugledati svoju avliju. I tata Nikola sigurno sjedi kao i obično u popodnevnim satima.

Došla sam do roditeljske kuće i pozvonila. Preda mnom je bio dobro poznati drveni prag. Srce je zadrhtalo. Mama Mileva je otvorila vrata nakon par sekundi koje su za mene bile čitava vječnost. Plašila sam se da niko neće otvoriti. Izašao je i tata.

Nakon četiri i po godine od početka rata bio je to ipak momenat kad nam se sreća opet nasmijala.

Dugo, dugo smo pričali. Ponekad smo šetali Gajem i sa njega gledali panoramu mog grada. Divila sam se tome kako su uspjeli preživjeti svo zlo koje ih je bilo zadesilo. Uspjeli su sačuvati svoj mir, a tata me je savjetovao kao nekada davno kad sam bila mala.

I sada kad dobijem njihovo pismo ukrašeno sjajnim zvjezdicama koje treba da mi obasjavaju put, sjetim se tih toplih riječi.

Susret s prijateljima

Fethija i Meho su odlučili da dođu da se vidimo kad su saznali da sam došla. Donijeli su gitaru koju smo sinu prije rata kupili, a takođe i jos neke sitnice koje je moj muž u samom početku rata, po najvećem granatiranju pješke, u kutiji uspio donijeti kod njih da se sačuva. Ta njihova gesta je nešto veliko, nešto sto nikad neću zaboraviti.

Ispratila sam ih do čaršije, a onda je moj hod postajao sve tromiji, disanje teže. U mislima su se nizale scene naših srećnih dana prije rata, odlaska – i stvarnost. Skoro po dvadeset godina mog i njegovog staža stalo u par kartonskih kutija.

Ušla sam u kuću i počela da pregledam stvarčice iz mog stana koje sam godinama željela vidjeti. To su bile kineske šoljice, i pokloni od mojih za naše vjenčanje, zidni sat, escajg, sat sa rotirajućim kuglicama. Uzela sam taj sat, zagledala srebrne kuglice i nasmiješila se.

A onda se osmijeh zaledio na usnama. Nisam mogla vjerovati u koincidenciju. Sat je stao u 12:03. Kao munja preletjela je misao i sjećanje na onaj sumorni dan. Voz kojim sam izašla iz grada krenuo je u isto vrijeme. Tada sam prestala da živim.

Mami i tati sam pokazala sat, htjela sam da im to kažem, ali glasa nije bilo.

Samo krupne suze, moje, a onda i njihove, pričale su priču o težini izbjegličkog života ....

***

Doputovala sam iz Kanade u Sarajevo 6. aprila 1920. Pandemija je. Mama mi bolesna. To je bio razlog mog dolaska usred pandemije.. . Stigla sam na Dan oslobođenja Sarajeva od fašizma u Drugom svjetskom ratu, 1945. Na taj dan, 1992. u Sarajevu je počinjao novi rat. Blokade i granate, smrt na njegovim ulicama... Počinjem ovu priču. Izbjegli sam sa djecom iz Sarajeva u maju 1992. Nekako smo uspjeli doći do Zagreba, gdje ćemo ostati u izbjeglištvu pune 2 godine. Kao izbjeglica nisam nigdje mogla dobiti posao iako sam u tom gradu završila fakultet kao odličan student.. Uzalud su bile zamolnice i preporuke jednog mog profesora koji me je dobro poznao. Razlog: ni ja, ni jedan moj roditelj nismo bili hrvatske nacionalnosti. Nije pomoglo ni to što mi je muž bio po nacionalnosti Hrvat katolik. Tako mi je profesor objasnio.

Iz blokiranog Sarajeva muž je izašao tek krajem 1994. godine. Kao mješani brak relativno lako dobili smo papire za iseljenje u Kanadu. Muž mi je obećao da ćemo se vratiti u Bosnu čim stane rat. Nažalost, kad je rat stao, muž i djeca su odlučili da ostanemo u Kanadi, pa kako bude. Ostali smo, ali ja kad god pričam o Bosni, kažem kod nas je to. Nikad nisam zaboravila Bosnu, ni Sarajevo, ni rodni grad, čaršiju, Gračanicu. Danas sam opet tu, u Sarajevu. Sad je druga opasnost – virus. Ghost cities – gradovi duhova – pusti gradovi, London, Toronto, Sarajevo...

Šetam Baščaršijom, golubovi su pored Sebilja, nema djece da ih hrane i trče oko njih. Dvorište Begove džamije je prazno. Kafić “Sevdah” zatvoren, “Slatko čoše” zatvoreno. Samo jedna mala prodavnica suvenira radi. Kupujem par sličica Sarajeva.

Tužno, nalazim se sa prijateljicom Azrom sa kojom sam radila u Centru za slušno oštećene kao profesor surdopedagog. Šetam sa maskama. Na distanci. Pada snijeg. Kupile smo kafu, ali ne smijemo nigdje sjesti jer su svi kafići u tržnom centru zatvoreni. Na kraju, sa maskama i kafom smo stale pored nekog cvijeća i spustile kafu na drvenu saksiju. I pričamo na distanci. Veoma smo zahvalne jedna drugoj da smo se vidjele poslije skoro dvije godine iako je veoma rizično za obje. Ispratila sam je na tramvaj.

Da se vratim priči o Kanadi.

IV

TUDA ZEMLJA–POKAZALA SAM: “JA VRIJEDIM”

Odmah po našem dolasku iz Hrvatske u Kanadu “na trajni boravak” nas su upisali u školu engleskog jezika, iako sam ja već imala neko predznanje. Nekada prije rata učila sam privatno engleski jer sam u školi devet godina učila ruski. Prvo neprijatno iznenađenje na tom kursu za mene je bilo saznanje da nastavnica koja nas je učila engleski, ustvari, nije bila nastavnica nego vaspitačica iz vrtića, koja nije imala pojma kako se predaju lekcije. Davala bi nam po sedam stranica sinonima da ih naučimo napamet, da bi nam sljedećeg dana zadržala da radimo diktat. Ono što me je još zapanjilo od te “nastavnice” bio je njen kobajagi dobronamjeran prijedlog da odmah promijenimo ime i prezime zbog postojanja slova “Lj” i “C” u našim imenima. Pri tome nas je ozbiljno upozorila da sa takvim imenom nikad nećemo dobiti posao u Kanadi.

Bio je to prvi znak diskriminacije. Znači, izgubila sam zbog rata sve, posao, stan, familiju, prijatelje i sad se trebam odreći i svog imena i porijekla. Nikada. Radije ću odustati od takvog pedagoga. Žalila sam se imigracionom departmentu i odustala od tog kursa. Oni su mi omogućili i uplatili tromjesečni kurs engleskog jezika na koledžu za strane studente. Uspješno sam završila taj kurs i odmah počela raditi na evaluaciji svoje diplome.

Poslala sam Ministarstvu prosvjete u Torontu svoju diplomu, prepis ispita i poslije 7 mjeseci dobila odgovor da trebam položiti samo jedan ispit – Metodiku rada u školi. U međuvremenu sam u jednoj školi volontirala mjesec dana i za to vrijeme pokušavala doći u kontakt sa dekanom univerziteta. Međutim to sam uspjela tek poslije dva mjeseca pošto je on stalno bio po nekim sastancima. Zamolila sam jednu nastavnicu iz te škole da pođe sa mnom na razgovor sa dekanom da mi odobri polaganje ispita koji mi je bio potreban i da mi pomogne ako nešto ne budem razumjela.

Dođemo u njegov kabinet, on se zavalio u fotelju, objasnim mu da sam došla radi tog jednog ispita. Međutim, on mi je prepotentno odgovorio: “Ti jesi akademske obrazovana, ali nisi obrazovana profesionalno za kanadski sistem školstva.” Pokušala sam mu objasniti da sam upravo zbog toga i došla da s njime razgovaram. Očekivala sam da će nastavnica koju sam povelala sa sobom, pomoći da se s njim nekako razjasnim, ali ona više nije progovorila ni riječi, bojeći se vjerovatno da ne ugrizi svoj status. Shvatila sam da se dalje moram boriti sama, pa sam mu ponovila da ja znam da nemam obrazovanje za njihov školski sistem i da trebam položiti ispit koji njihovo ministarstvo prosvjete traži. Zato sam ga i zamolila da mi to omogući. Shvativši o čemu se radi, rekao mi je da se taj predmet trenutno kod njih ne predaje i

da ću ga morati polagati u na Western University, 200 km od mjesta mog stanovanja.

Za polaganje tog ispita trebalo je unaprijed uplatiti 900 kanadskih dolara. Kako sam kod sebe tada imala 700 dolara, od prijateljice Mirjane posudila sam na pet dana, dok ne dobijem mjesečnu socijalnu pomoć, još preostalih 200 dolara. Izvršila sam uplatu i nakon par dana dobila obavijest da su prihvatili moj zahtjev, ali je bilo još mnogo peripetija dok me definitivno nisu uvrstili među 20 studenata koji su slušali nastavu za taj ispit, među kojima sam jedino ja bila izbjeglica i strankinja. Kad sam shvatila da mi polaganje ispita namjeravaju prolongirati čak za godinu dana, skresala sam im u revoltu i ovo: “Da sam ja na vašem mjestu, a vi na mom i da ste vi došli kao izbjeglica u moju zemlju Bosnu – ja i moje kolege bismo učinili sve da vam pomognemo da uspijete u toj mojoj zemlji...”

Tako ja ostadoh.

Ispit lagan, što bi mi rekli luk i voda, ali je i tu bilo raznih problema, tehničkih posebno.

Položila sam ispit i onda sam morala “odraditi” godinu dana prakse u nekoj kanadskoj školi. Nastavničku praksu sam imala u gradu koji je bio 300 km udaljen od mog mjesta. Kad sam završila sa praksom, prijavila sam se za posao u mom gradu i to za rad u građanskoj i katoličkoj školi. Iz lokalnog odbora za obrazovanje (Board of Education – Ministarstvo prosvjete) pozvali su me za intervju i tražili mi preporuku. Rekla sam da će mi direktor škole u kojoj sam obavila praksu bez problema dati preporuku. Odgovorili su da im ne treba preporuka od direktora, već pismo od katoličkog popa. Na moju opasku da nisam katolik, rekli su mi da onda ne mogu doći na intervju. Tražeći slamku spasa, dala sam im do znanja da mi je muž katolik, ako im to šta znači. Nakon male provjere, pitali su koje sam ja vjere. Kad sam odgovorila

da sam ortodoks, rekli su mi da donesem na intervju pismo od tog svog popa. Kako nisam znala ni jednog popa, zamolila sam kolegicu “koja nije izlazila iz crkve”, da mi obezbijedi takav jedan kontakt. Uspjelo je bez problema. Pop mi je dao to pismo, ja sam izašla na intervju i dobila posao. Pet godina sam radila na pozivu kao profesorica na zamjeni. Konačno dobijem puno radno vrijeme 7 mjeseci u jednoj školi. Sljedeće godine Ministarstvo prosvjete (Board of education) ponudilo mi je pola radnog vremena u drugoj školi. Nažalost, direktorica te škole, mlada Kanadanka, Lisa, bila je jako ljuta jer je znala da sam ortodoks, a ona velika katolkinja. Uz to, bila je ljuta zato što me nije ona izabrala, već ministarstvo, vjerovatno i ne pitajući nju. Tako su nekako i počeli problemi. Na moj pozdrav, kad bih došla ujutro u školu, ona bi samo okrenula leđa bez pozdrava.

Jednom sam čitala neku priču u drugom razredu osnovne škole i tražila od djece da nacrtaju detalje iz te priče. Kako su veoma lijepo za svoj uzrast uradili te crteže, ja sam ih s ponosom odnijela na uvid toj svojoj direktorici. Nakon desetak dana, ona ih je donijela u zbornicu potpisane sa njenim imenom, a na svakom crtežu je pisalo “odlično”. Ulazeći u zbornicu, bacila ih je pred mene u zbornici i da svi kolege čuju rekla da su crteži veoma loše urađeni i da neki čak nisu ni završeni. Pokupila sam crteže gledajući u njenu ocjenu: da su dobri i potpisani. Kolege su se zgledale, nisu znale o čemu se radi.

Tako su se loše stvari i poniženja događala iz dana u dan – od septembra do aprila. Skoro svaki dan sam kod kuće plakala poslije nastave. Čak sam se zbog tog maltretiranja i razboljela, ali sam i dalje odlazila na posao.

I onda, pošto sam bila nova u školskom kanadskom sistemu, direktorica je, po tim propisima, trebala da ocijeni jedan moj čas. Za taj čas, koji sam održala u drugom

razredu osnovne škole, izabrala sam temu iz moje profesije – zvuk i slušanje. Imala sam veliku slikovnicu u kojoj su bile samo četiri slike i deset rečenica. Na nekim od tih slika, djeca su pokrila uši, što je značilo da im je smetala glasna muzika. Na drugoj slici prikazana su djeca koja pjevaju. Bile su nacrtane i note, pa su djeca iz razreda prepoznala da je to bio ugodan zvuk za djecu na slici. Donijela sam def i na njega stavila zrna riže koja su na moj dodir skakutala. Jedan učenik je rekao to su to vibracije. Zatim sam ih pitala ako bi ih u školi zaboljelo uho, šta bi trebalo da rade. Odgovorili su da je to upala uha i da bi to rekli nastavnici, pa bi zatražili od sekretarice da pozove roditelje koji će ih odvesti kod doktora. Djeca su davala super odgovore i aktivno su sudjelovali u cijelom času. Moja lekcija bila je veoma uspješna.

Nakon nekoliko dana pozvala me direktorica Lisa da mi saopšti ocjenu. Za svaki slučaj ostavila je vrata svoje kancelarije odškrinutim da i sekretarica čuje razgovor. Poslije sam shvatila da je to uradila bojeći se da bih ja mogla loše reagovati, galamiti, iskazivati nezadovoljstvo u kom slučaju bi sekretarica mogla odmah pozvati policiju. Sjetila sam se da je direktorica nazvala policiju zbog jedne mame koja je na nju galamila.

Ovoga puta pričala je sa mnom smireno, ljubazno, fino, lagano sa pomalo ciničnim osmjehom, tiho: “Znaš nisam zadovoljna tvojim časom, i ponovo ću te ocjenjivati, ali ako ne budem i drugi put zadovoljna, izgubit ćeš licencu profesora i nećeš moći raditi u Kanadi u školi.”

Nisam mogla vjerovati onome što sam čula, ali sam tada sebi rekla: “Čas je bio odličan i neće mi ova žena oduzeti licencu. Može mi je uzeti bilo koji drugi direktor, ali ona ne! Na kraju, imam magisterij logopedije i surdopedagogije i nekoliko položenih ispita sa kanadskih fakulteta.” Znala sam

da sam ja ipak obrazovnija i kulturnija od te iskompleksirane žene.

Kad sam kod kuće čitala njen izvještaj o mojoj lekciji, zapala mi je za oko jedna rečenica koja se direktno odnosila na mene: “Ona ne zna ni naslov lekcije – zvuk.” Tad sam se zainatila i rekla sebi: “Borit ću se do kraja protiv nje.” Sutradan sam otišla kod direktora ministarstva i saopštila mu da nisam zadovoljna ocjenom. Od njega sam doznala da mu je moja direktorica bila zamjenica dok se on nalazio na dužnosti direktora jedne škole, da je dobro poznaje, da joj vjeruje i stoji iza njenih ocjena (poslije sam saznala da mu je u to doba bila i ljubavnica). Na to sam mu odgovorila da sam ja svjesna svojih kvaliteta i da sam sigurna da je moj čas bio ako ne odličan, vrlo dobar jeste. Pokazala sam mu i preporuke direktora iz drugih škola u kojima sam radila na zamjenama. Sva pisma su bila pozitivna i u njima su bile pohvale direktora u čijim sam školama radila. Na kraju sam mu pokazala i jedno veliko srce koje su mi učenici iz šestog razrede jedne škole izradili i potpisali se ispod rečenice: “Ti si najbolja nastavnica i znaš kako ćeš izaći na kraj sa nama čak i ako se ne ponašamo lijepo.” On je zastao malo iznenađen i na to rekao: “Baš je fino da to sve čuvate.” Zasula sam ga riječima: “Da, čuvam i sve te dobre preporuke su iz vaših škola. I da znate, 16 godina ja sam radila kao profesor sa gluvom djecom i 4 godine sam učila o zvuku, akustici, fonetici, lingvistici... I ne može biti istina da moj čas o zvuku nije izveden kako treba jer to je moja profesija. I ovo je profesionalni mobing.”

Otišla sam tužna kući, ne vjerujući u sve što mi je rekao. Jako sam se loše osjećala, pa sam uzela dva dana bolovanja. Sutradan sam ponovo nazvala tog direktora jednog odjela Ministarstva prosvjete (Board-a) i obavijestila ga da sam uzela par dana bolovanja jer se ne osjećam dobro. Rekla sam mu da razmišljam dati otkaz, ali ću prije

toga čitav slučaj iznijeti na televiziji kao profesionalni mobing i diskriminaciju imigranata. Na to ništa nije odgovorio, ali me je sutradan nazvao i rekao mi da više ne idem tu školu i da će mi ministarstvo obrazovanja platiti bolovanje za 5 mjeseci – od aprila do avgusta. Tako mi je prvi put plaćen juli i avgust kao godišnji odmor, ali ministarstvo nikome ne plaća bolovanje. Oni su se na to odlučili jer su se uplašili da će javnost saznati pozadini tog slučaja i diskriminaciji kojoj sam bila izložena. Nakon te njihove odluke otputovala sam u Bosnu i tri mjeseca tamo uživala.

Dobra vijest došla mi je 31. avgusta. Nazvao me lično direktor Jamie (Dzajmi) i ponudio mi da radim u drugoj školi u kojoj je direktorica bila jedna Italijanka. Naravno da sam prihvatila, rekavši mu da sam presrećna. Sljedećeg dana imali smo sastanak jedan širi sastanak – svi profesori, asistenti, sekretari škola i administrativna uprava Ministarstva prosvjete. Nova direktorica Italijanka me je pozvala sa zamjena i iskreno me zagrlila kad je saznala da ću raditi u njenoj školi. Odjedanput sam čula da me neko pozdravlja. Bila je to bivša direktorica Lisa. Nisam otpozdravila, ali mi je bilo drago što je vidjela kako me druga direktorica grli i da sam ipak dobila posao. Direktor iz Ministarstva (Board-a) mi je lično prišao i čestitao, zaželivši sve najbolje u novoj školi.

Poslije mjesec dana nova direktorica mi je ocjenjivala čas. Bila je u razredu 20 minuta i dala sve odlične ocjene. Pobjedila sam. Od tada sam bez problema stalno radila u školi.

Šta još reći? Bivša direktorica Lisa je kasnije uradila nešto protiv tog Board of Education i dobila otkaz, ostavila je muža i djete i udala se za katoličkog popa, koji je pronevjerio 200,000 dolara iz crkve. Stvarno su njih dvoje pravi vjernici.

Poslije te 2007. godine uspješno sam radila jos 15 godina u Kanadi. Kad sam

odlazila u penziju, dobila sam poklon od Ministarstva i sve pohvale. Puno mojih predivnih đaka su plakali kad sam odlazila. Najveće mi je priznanje bilo kada je nova direktorica Board-a došla u školu i lično mi se zahvalila za moj rad, posvećenost i ljubav prema učenicima. Dala mi je kartu zahvale koju je ona lično svojom rukom meni napisala.

Nevjerovatno da sam, ipak, pobijedila ovu tihu kanadsku diskriminaciju.

KAO ZAKLJUČAK

Sve ove priče su moje autobiografske crtice iz životnog puta jedne žene, uspješne inte-

lektualke, Bosanke, koja je cijeli svoj život posvetila učenicima i njihovim uspjesima, kako u Sarajevu tako i u Kanadi.

No i pored svega lijepog, doživjela sam kao intelektualac, vjerovatno ne jedini tihu, prikrivenu diskriminaciju u demokratskoj zemlji ljudskih prava, Kanadi. U Kanadi biti profesor je visoko cijenjen posao i, naravno, nije mi bilo svejedno da neka žena, Bosanka bude dio njihovog tima.

Ipak sam se uspjela izboriti s njima za svoj status, pobijedila, odbranila svoju licencu profesora i dokazala im da ja vrijedim. Da, vrijedim. Nisam dopustila da me manje obrazovane osobe od mene unište.

